

Κριτικές για την ταινία

Ο Βασίλης Ραφαηλίδης για τη Νοσταλγία του Αντρέι Ταρκόφσκι

Νόστο έλεγαν οι αρχαίοι Έλληνες τον πόθο της επιστροφής στην πατρίδα. Η νοσταλγία συνεπώς είναι η ψυχολογική κατάσταση που δημιουργεί ο πόθος της επιστροφής στην πατρίδα και κατά προέκταση σε κάθε οικείο χώρο που λειτουργεί σαν «χαμένος παράδεισος» όταν απομακρυνθούμε ή μας απομακρύνουν απ' αυτόν παρά τη θέλησή μας.

Η νοσταλγία νοούμενη σαν ψυχολογική κατάσταση είναι μια δυσθυμία και μια βαρυθυμία που εξωτερικεύεται με τη μελαγχολία, που στους ευαίσθητους μπορεί να οδηγήσει και στο θάνατο από «μαράζι», όπως λέει κυριολεκτώντας ο λαός. Πράγματι, η απομάκρυνση από τον οικείο χώρο είναι ένα «ξερίζωμα» και ο μέτοικος, ένας άνθρωπος «χωρίς ρίζες» που μπορεί να πεθάνει από μαρασμό (μαράζι), όπως ακριβώς και τα ξεριζωμένα φυτά, που κάποιος τα έχει απομακρύνει απ' την αναγκαία για τη ζωή τους γη.

Νοσταλγία είναι ακόμα η μελαγχολική ανάμνηση ευχάριστων καταστάσεων που ξέρεις πως παρήλθαν ανεπιστρεπτί. Τούτη η μεταφορική δευτέρα έννοια της λέξης διαφέρει ελάχιστα απ' την πρώτη. Γιατί πρόκειται και πάλι για ένα ξερίζωμα, που αυτή τη φορά δεν είναι χωρικό αλλά χρονικό και γι'αυτό πολύ πιο πειστικό, αφού τώρα δεν υπάρχει καμιά δυνατότητα επανόρθωσης: Μπορεί να επιστρέψεις στο χώρο αν εκλείψουν τα αίτια που σε κρατούν μακριά απ' αυτόν, όμως είναι αδύνατο να επιστρέψεις στο χρόνο και να ξαναζήσεις μια κατάσταση που πέρασε. Αυτή η παρωχημένη κατάσταση, στη μνημική λειτουργία, τοποθετείται πάντα σε χώρο, στον οποίο μπορείς βέβαια και να επιστρέψεις, αλλά τούτη η επιστροφή θα γίνει αναγκαστικά σ' έναν καινούργιο χρόνο, το χρόνο του τώρα: Ζούμε πάντα σε χρόνο ενεστώτα. Η ζωή μας σε χρόνους παρωχημένους (αόριστο και παρατατικό) έχει ήδη βιωθεί, έχει γίνει δηλαδή μια νεκρή ιστορία, ενώ η ζωή μας σε χρόνο μέλλοντα δεν έχει ακόμα βιωθεί, και δεν ξέρουμε αν και μέχρι ποιού ορίου θα βιωθεί.

Το μέλλον μας, σαν αζερίζωτα όντα, μπορεί να περιορίζεται στο προσεχές δευτερόλεπτο, κι αυτός είναι ο λόγος που το μέλλον δρα πάντα τρομακτικά: Ο

θάνατος μας θα πραγματοποιηθεί σε χρόνο μέλλοντα. Πιο σωστά, θα πραγματοποιηθεί ακριβώς στο σημείο τομής του ενεστώτα με τον μέλλοντα χρόνο. Και ξέρουμε καλά πως κάποτε θα είμαστε και μεις “πρώην άνθρωποι”. Όμως δεν ξέρουμε πότε ακριβώς θα γίνει τούτο το ξερίζωμα που το φοβούμαστε όσο τίποτα. Και γι'αυτό φροντίζουμε να αντικαταστήσουμε τον πραγματικό μέλλοντα χρόνο μ'ένα φανταστικό “αιώνιο παρόν”, όπου δεν μπαίνει πρόβλημα θανάτου, αφού ο θάνατος τελείται πάντα σε χρόνο μέλλοντα.

Το “αιώνιο παρόν” είναι η αιώνια ζωή, δηλαδή μια ζωή έξω από το χρόνο, όπου ο διαχωρισμός σε παρελθόν, παρόν και μέλλον χάνει το νόημα του. Όμως, στους γνήσιους μυστικούς – και οι γνησιότεροι μυστικοί είναι οι Ρώσοι – δεν μπαίνει πρόβλημα του περάσματος μας στην αιωνιότητα, γιατί ήδη ζούμε σ'αυτήν. Για τους μυστικούς, η μετά θάνατον κατάσταση είναι ακριβώς η ίδια με την πριν απ'τη γέννηση μας κατάσταση, και αυτό που ονομάζουμε ζωή είναι ένα εμβόλιμο, ένα θορυβώδες ιντερμέτζο στην αιώνια σιωπή της ατέρμονης αιωνιότητας, που δε

χρειάζεται να κάνουμε τίποτα για να την κερδίσουμε γιατί την έχουμε έτσι κι αλλιώς κερδισμένη, πράγμα που δεν θα άρεσε καθόλου στους “θεολόγους” αφού καταργεί τόσο την “ελεύθερη βούληση” που τους χρειάζεται για να εξηγήσουν θεολογικά την έννοια της αμαρτίας, όσο και τον Προστάτη Θεό που αποφασίζει αν είμαστε ή όχι άξιοι της αιωνιότητας. Οι γνήσιοι μυστικοί έχουν μια πολύ διαφορετική απ’τους θεολόγους αντίληψη για τη θεότητα, γιατί δεν περιμένουν τίποτα απ’τον Θεό, εκτός απ’το να είναι και να παραμείνει Αιώνιος, πράγμα που εγγυάται την ύπαρξη της αιωνιότητας, εντός της οποίας η ζωή και ο θάνατος έχουν ακριβώς την ίδια αξία, αφού εντάσσονται στον ίδιο ατέρμονα κύκλο του ατέρμονου χρόνου. Η δυτική σκέψη είναι ιστορική: όλα αρχίζουν κάπου, κάποτε και όλα τελειώνουν κάπου, κάποτε – και τούτη η εξελικτική πορεία συνεχίζεται στον αιώνα τον άπαντα. Για τη δυτική σκέψη, η αιωνιότητα είναι ο ατέρμων χρόνος που κυλάει προς μια μοναδική κατεύθυνση, όπως τα ποτάμια, ενώ για την

ανατολική σκέψη, η έννοια του ιστορικού χρόνου δεν υφίσταται καν, αφού όλα, παρελθόντα, τωρινά και μελλούμενα, τελούνται στον κυκλικό χρόνο της αιωνιότητας.

Η ευθεία είναι το γεωμετρικό σχήμα της αβεβαιότητας και της απροσδιοριστίας: Δεν ξέρεις μέχρι που μπορεί να προεκταθεί μια ευθεία. Ο κύκλος είναι το γεωμετρικό σχήμα της βεβαιότητας και της σταθερότητας: Ξέρεις πως ό,τι υπάρχει εντός του κύκλου είναι καλά προφυλαγμένο μέσα στην κλειστή καμπύλη, που ούτε αρχίζει κάπου ούτε τελειώνει κάπου. Η αρχή και το τέλος της καμπύλης του κύκλου είναι το ίδιο πράγμα και τούτη την αρχή που είναι και τέλος, μπορείς να την τοποθετήσεις σ’όποιο σημείο της περιφέρειας θέλεις. Ο Θεός λοιπόν έχει το σχήμα του κύκλου: Η αρχή και το τέλος του συμπίπτουν αιωνίως και γι’αυτό είναι Άναρχος (χωρίς αρχή), ενώ “κατοικία” του είναι ολόκληρη η περιφέρεια του κύκλου που περικλείει τα δημιουργήματα του. Απο θεολογική άποψη, και σύμφωνα με τα παραπάνω, νοσταλγία είναι η θλιμμένη αναπόληση της σιγουριάς του χαμένου κύκλου ή του χαμένου Θεού.

Ο ποιητής-ήρωας της ταινίας του Αντρέι Ταρκόφσκι Νοσταλγία είναι ένας Ρώσος που εγκατέλειψε την πατρίδα του (δεν ξέρουμε πότε, κι αυτό έχει σημασία για την αναχρονικότητα της ιδέας που αποδεσμεύει το φιλμ), για να αναζητήσει στην Ιταλία τα χνάρια ενός περάσματος από εκεί, κατά τον 18ο αιώνα ενός άλλου Ρώσου, μουσικού αυτού, που πέθανε από μαράζι, περπατώντας στην ευθεία του δυτικού πολιτισμού και νοσταλγώντας τον κύκλο του ανατολικού πολιτισμού, θα γυρίσει για να πεθάνει. Μια παράλληλη πορεία ακολουθεί και ο ήρωας της ταινίας που είχε την απερισκεψία να εγκαταλείψει τα οικεία κυκλικά πλαίσια αναφοράς του βίου του και να επιχειρήσει μια περιπλάνηση στην ιστορική ευθεία που του επιβάλλει στην Ιταλία η διερμηνέας του.

Πρόκειται για έναν κίνδυνο που τον αντιμετωπίζει, όπως φαίνεται, και ο ίδιος ο Ταρκόφσκι προσωπικά: Θα ήθελε ίσως να εγκαταλείψει την πατρίδα του, αλλά πώς να ζήσει μέτοικος στη Δύση τούτος ο μέχρι μυελού οστέων Σλαύος;

Θα μπορούσαμε να φανταστούμε Παριζιάνο τον Ντοστογιέφσκι και Λονδρέζο τον Γεσένιν; Και πώς να φανταστούμε Ρωμαίο τον Ταρκόφσκι, αυτόν τον πνευματικό επίγονο του Ντοστογιέφσκι, που ζει αυτό το σοσιαλιστικό καθεστώς χωρίς να πολυνοιάζεται για το σύστημα, αφού στο δικό του μεταφυσικό σύστημα, όλα τα συστήματα είναι ίδια, καθότι ξένα προς την ποιητική και μεταφυσική εσωτερικότητα,

που αυτή και μόνον τον ενδιαφέρει: ένας καλόγερος μπορεί να ζήσει οπουδήποτε, αρκεί να του το επιτρέψουν. Και οι Σοβιετικοί τον θέλουν δικό τους τούτον τον ιδιοφυή κινηματογραφιστή κοσμοκαλόγερο, προκαλώντας έτσι ένα μικρό σκάνδαλο για τον μικρόνοα δυτικό, που δεν θα καταλάβει ίσως ποτέ πως η Σοβιετική Ένωση δεν είναι μόνον η χώρα του Λένιν, αλλά και η χώρα καταγωγής του Ντοστογιέφσκι.

Στη σημερινή Σοβιετική Ένωση (σ.σ.: το κείμενο γράφτηκε το 1983), η Ανατολή και η Δύση συνυπάρχουν πάντα και τούτος ο εναγκαλισμός της Δύσης απ' την Ανατολή είναι που θα εξαφανίσει τελικά την κουρασμένη και γερασμένη Δύση, όπως προφήτεψε ο Νίτσε και απόδειξε ο Σπένγκλερ.

Απομένει να δούμε αν αυτή η νοσταλγία του χαμένου Παραδείσου, η νοσταλγία «του πριν», η νοσταλγία της μήτρας, η νοσταλγία της αρχέγονης μυθικής ρίζας της φιλοσοφικής σκέψης, η νοσταλγία του κύκλου που καθώς έσπασε, έγινε ευθεία, η νοσταλγία του Θεού που τον ενταφίασε οριστικά ο Νίτσε, η νοσταλγία του κομμένου αφαλού που συνεχίζει να στάζει αίμα, όλες αυτές οι νοσταλγίες που συνιστούν τη «Νοσταλγία», νομιμοποιούνται ή όχι με όρους της νηφάλιας καρτεσιανής σκέψης, στην οποία η Δύση πίστεψε με πάθος, χωρίς ωστόσο να καταφέρει να ξεριζώσει την άλογη βαρβαρότητα, όπως φαίνεται και από εκείνη την εντελώς εκπληκτική σεκάνς για κινηματογραφική ανθολογία – όπου το «σόου» τελείται με υπόκρουση το «Τραγούδι της Χαράς» απ' την Ενάτη Συμφωνία του Μπετόβεν: Τα πρώτα φάλτσα (εξαιτίας της κακής λειτουργίας ενός τεχνικού μέσου, του μαγνητοφώνου) μέτρα της μουσικής εισάγονται με το ταυτόχρονο γαύγισμα ενός λυκόσκυλου. Έγινε, λοιπόν, το «Τραγούδι της Χαράς» ένα τραγούδι για λύκους; Έγινε. Κι αυτό το ξέρουμε όχι μόνο φιλμικά απ' τους οργανωτές του σόου που δεν κατάλαβαν τίποτα για το γιατί τούτης της αυτοπυρπόλησης του τρελού πάνω σ' ένα μνημείο του δυτικού πολιτισμού, αλλά και ιστορικά απ' την αγάπη για τη μουσική των Ναζί, που δεν έπαψαν να τραγουδούν το

Τραγούδι της Χαράς, ανάβοντας τους φούρνους του Άουσβιτς, έτσι για να περνάει η ώρα «πολιτισμένα», αλλά και για να μην ακούγονται οι οιμωγές όσων έγιναν κάρβουνο στο φούρνο της ιστορίας που συνεχίζει πάντα να παράγει πολιτιστικά προϊόντα καίγοντας ανθρώπους.

Ωστόσο, πρέπει να' μαστε αισιόδοξοι όσο υπάρχουν άνθρωποι που θα προσπαθούν να κρατήσουν αναμμένο το κερί πάνω απ' τα αχνίζοντα βαλτόνερα της Ιστορίας, που οι αποκτηνωμένοι αστοί τα μετέτρεψαν σε ιαματικά λουτρά, προσπαθώντας να επαναλάβουν για ιατρικούς λόγους, οτ παλιό μυθικό θαύμα της Αγίας Αιακατερίνης, που εκείνη όμως δεν το έκανε για να σώσει τον εαυτό της αλλά τον κόσμο. Δεν τα κατάφερε, όπως δεν τα κατάφεραν κι όλοι οι ποιητές, κι όπως δεν πρόκειται να τα καταφέρει ούτε ο Ταρκόφσκι, ο μέγιστος των κινηματογραφικών ποιητών.

Όμως, τουλάχιστον αυτοί, οι μάγοι-ποιητές, επιμένουν να κρατούν αναμμένο το κερί τους και να πορεύονται με το λιγοστό φως του μέσα στα σκοτάδια ενός πολιτισμού, όπου οι τρελοί φαντάζουν πια σαν οι έσχατοι των γνωστικών. Γιατί ο χαμένος Παράδεισος για τον τρελό δεν είναι πρόβλημα νοσταλγίας, όπως για τον ποιητή. Είναι ο φανταστικός και προνομιακός χώρος ιδιωτικής χρήσεως Παραδείσου, όπου η σωτηρία έχει τελεστεί ερήμην του πολιτισμού, αλλά και εξαιτίας του πολιτισμού. Δεν τρελαίνεται κανείς γιατί το θέλει (πολλοί που θα ήθελαν να φέρουν την ταμπέλα του «καλλιτέχνη» το επιδιώκουν αλλά μόνο γελοίο θέαμα προσφέρουν), αλλά γιατί

λειτουργεί αυτόματα η ασφαλιστική δικλίδα του εγκλωβισμού στον κύκλο, αυτή τη φορά της τρέλας, την προηγούμενη φορά της ποίησης. Ο ποιητής και ο τρελός της ταινίας συνεννοούνται γιατί είναι αδέλφια ομογάλακτα: ήπιαν το ίδιο γάλα του πολιτισμού αλλά κάποιος πέταξε δηλητήριο στην κούπα.

Αξίζει να σημειωθεί πως τούτο το έγκλημα έγινε στη Δύση, πολύ κοντά στη Ρώμη, το σωτήριο φιλικό έτος 1983, χρονιά που γυρίστηκε τούτη η ταινία, αφιερωμένη απ' το σκηνοθέτη στη μνήμη της μάνας του. Ίσως γιατί το δικό της γάλα ήταν το γνήσιο γάλα του Παραδείσου.

Το μεγάλο δυστύχημα, φαίνεται να λέει ο Ταρκόφσκι, δεν είναι ότι πέθανε ο Θεός, αλλά το ότι πεθαίνουν οι μάνες μας. Και τούτη η απώλεια είναι η απώλεια της ρίζας, και η απώλεια της ρίζας δημιουργεί τη νοσταλγία για την

ανέφικτη επιστροφή στην κοιτίδα. Ο Παράδεισος έχει χαθεί για πάντα και για όλους. Δουλειά των ποιητών είναι να μας θυμίζουν τούτη τη μεγάλη απώλεια. Κι ο Ταρκόφσκι είναι ένας πολύ μεγάλος ποιητής.

(από το «Λεξικό Ταινιών», εκδόσεις «Αιγόκερως», δεύτερος τόμος)